

ALTERNATIVA

ÅSA WIKFORSS

**OM KUNSKAPEN
OCH DESS FIENDER**

fri tanke

Innehåll

Förord	7
1. Kunskapsresistens.....	13
2. Fakta.....	47
3. Tänkandets skevheter	87
4. Lögner, falska nyheter och propaganda.....	117
5. Kunskapen och skolan	169
6. Vad kan vi göra?.....	219
Tack	263
Texter.....	265

Kunskapsresistens

Håller vi på att bli faktaresistenta?

”Forskare: Livet på jorden hotat av en ny form av faktaresistenta människor”. Den uppseendeväckande rubriken kan man läsa i den amerikanska tidskriften *The New Yorker* den 12 maj 2015. I texten beskrivs hur de faktaresistenta människorna verkar ha de normala mekanismerna för att ta emot och behandla information men att dessa mekanismer av någon anledning helt slagits ut. Deras faktaresistens verkar också tillta ju fler fakta man matar dem med. Forskarnas hypotes är att informationen från hörselnerven till hjärnan på något vis blockerats och därmed underminerat det mänskliga medvetandets vanliga funktioner.

Det hela är förstås ett skämt. Texten är skriven av humoristen Andy Borowitz. Han har en imponerande känsla för strömningar i tiden och för hur man kan driva med dem. Ett helt år innan Trump gav sig in i 2016 års presidentvalskampanj föregriper Borowitz det som kommer att vara på allas läppar efter valet: *faktaresistens*. Det har alltid funnits människor som på olika sätt ägnat sig åt att ifrågasätta vedertagna uppfattningar om vår omvärld – konspirations-teoretiker, vetenskapstvivlare och mystiker. Men det som hänt under det senaste året verkar vara något nytt. Plötsligt verkar det

som om vi inte längre står inför en gemensam verklighet och som om vi inte ens kan komma överens om grundläggande fakta om hur världen är. Man börjar nästan undra om inte Borowitz har rätt och det blivit någon form av blockering i våra hjärnor.

Vad är det som pågår och vad kan vi göra? För att reda ut det hela måste vi börja från början, med lite grundläggande filosofi.

Vad är fakta? Det korta svaret: Hur världen är. Det handlar om allt från triviala vardagsfakta till fakta om universums ursprung. Det finns psykologiska fakta som handlar om vad vi känner och tänker; samhällseliga fakta om arbetslöshet, inflation och brottslighet etc.; medicinska fakta om sjukdomar och deras orsaker; biologiska fakta om arternas utveckling; fysiska fakta om elementarpartiklar och deras rörelser; fakta om hur mitt kök ser ut och fakta om kändisarnas kärleksliv. Ett lite längre, och mer filosofiskt svar, är att fakta är det som gör faktapåståenden sanna, fakta är *sanningsgörare*. Det finns påståenden som handlar om hur världen är, till exempel påståendet att det står en häst i min trädgård, och sådana påståenden är sanna eller falska beroende av hur världen är, av vilka fakta som föreligger. Mitt påstående är sant om det faktiskt står en häst i min trädgård.

Man inser genast att det finns mängder av fakta vi inte har kunskap om – både fakta som är för triviala för att vi någonsin skulle bry oss om att ta reda på dem (antalet hårstrån på mitt huvud) och fakta som helt enkelt är för svårtillgängliga (fakta om andra planeter i avlägsna galaxer). Troligtvis finns det också en mängd fakta som vi inte *kan* få kunskap om eftersom vi helt enkelt är för kognitivt begränsade. Kanske hör fakta om universums uppkomst hit. Hur kan ett universum ha skapats ur ingenting? Svaret på denna fråga kan vara omöjligt för oss att förstå. Möjligen hör också fakta om det mänskliga medvetandet hit: Hur kan en grå klump materia, hjärnsubstansen, skapa det färgsprakande fält av subjektivitet som jag känner så väl till från mitt eget perspektiv? Även om människan är det djur som har störst kognitiv kapacitet är hennes kapacitet begränsad – precis som det finns en mängd fakta som min hund

Eliot aldrig kan få kunskap om för att hans kognition inte räcker till (som att jorden är rund) finns det med säkerhet fakta vi människor aldrig kan få kunskap om.

Det ligger därför en viss sanning i påståendet att vi är faktaresistenta, åtminstone till viss del. Det finns en mängd fakta som vi aldrig kommer att få kunskap om eftersom de inte är värda besväret och en mängd fakta som vi inte *kan* få kunskap om, även om vi vill. Samtidigt är det förstås så att vår vetgirighet hela tiden flyttar fram gränserna och det är inte en god idé att försöka sig på att en gång för alla dra en bortre gräns för vilka fakta vi kan få kunskap om. Ny teknik gör det möjligt att observera avlägsna galaxer och inspektera mikrokosmos. Våra vetenskapliga förklaringsmodeller blir alltmer sofistikerade och det som länge tett sig som en gåta, ett mysterium bortom all mänsklig förståelse, kan plötsligt förklaras – varför saker faller när vi släpper dem, hur arterna utvecklats och vad liv är. Kanske är modern neurofysiologi på god väg att förklara medvetandets natur. I den bemärkelsen har vi aldrig varit *mindre* faktaresistenta än i dag.

*”Vi har inte blivit faktaresistenta,
vi har blivit kunskapsresistenta.”*

Man inser också ganska snabbt att en individ som verkligen vore helt faktaresistent skulle bli kortvarig på vår jord. För att överleva måste vi oavbrutet ta till oss en stor mängd fakta; fakta om var faran lurar, hur vi kan få mat och vatten samt om andra människor. Evolutionen har försett oss med förmågor som garanterar att informationen från omvärlden tas in på ett effektivt sätt, till exempel via syn och hörsel, och bearbetas kognitivt för att leda till handlingar som främjar överlevnad. Man hör att elefanten dundrar genom jungeln och hoppar undan, man ser att det finns vatten och fyller på sitt kärl för att dricka. En genuin oförmåga att ta till sig fakta vore en

evolutionär omöjlighet. Andy Borowitz är inne på detta också. Han skriver att forskarna hoppas att faktaresistensen kommer att avta i framtiden och att preliminära forskningsresultat ger för handen att människor kommer att bli mer mottagliga för fakta när de väl befinner sig i en omgivning där det är ont om mat, vatten och syre.

Det finns mer att säga om fakta och jag återkommer till detta i nästa kapitel. Men det bör redan stå klart att det som nu händer i vår omvärld inte bäst beskrivs som att en form av faktaresistens breder ut sig. Problemet är inte att det finns en väldig massa fakta som vi människor plötsligt blivit oförmögna att ta till oss. De fakta det gäller är väl kända av experter och andra – till exempel fakta om klimatet, befolkningstillväxten, vaccin, invandring och arbetslöshet. Problemet är att det finns *kunskap* som vi av olika skäl slår ifrån oss eller är oförmögna att ta till oss. Vi har inte blivit faktaresistenta, vi har blivit *kunskapsresistenta*. För att förstå denna viktiga skillnad behöver vi fundera över vad kunskap är.

Vad är kunskap?

När man söker efter bilder på kunskap på nätet (något jag ibland gjort inför en föreläsning) dyker det upp bilder på hjärnor där det blixtrar till bland synapserna. Det är ganska naturligt att tänka sig att kunskapen sitter i huvudet. Jag läser en text, memorerar informationen och kan berätta för andra vad jag nyss lärt mig, till exempel på en tentamen eller en föreläsning, men det är också en i grunden felaktig bild av kunskap.

Till att börja med måste vi skilja mellan teoretisk och praktisk kunskap, vad som på engelska kallas *knowledge that* respektive *knowledge how*. Den teoretiska kunskapen är den sortens kunskap man hittar i en bok. Den har alltid ett specifikt påståendehåll, något som följer på frasen ”vet att...”. Jag vet att *Stockholm är Sveriges huvudstad, att Obama är född i USA och att elektroner har en negativ laddning*. Men också vår vardagskunskap består av en enorm

mängd teoretisk kunskap. *Jag vet att jag är född i Göteborg, att det regnar och att bilen står i garaget.*³ Den praktiska kunskapen har inget sådant tankeinhåll. Den ska snarare förstås som en *förmåga*, en kapacitet att utföra vissa handlingar. På svenska talar vi om att vi *kan* något när det gäller denna form av kunskap, inte om att vi *vet* något: Jag kan läsa, spela tennis, cykla och prata hyfsad engelska.

Det finns naturligtvis ett samspel mellan praktisk och teoretisk kunskap. Alla handlingar förutsätter teoretisk kunskap, även om den kan vara mer eller mindre medveten. För att kunna cykla behöver jag till exempel veta att pedalerna används för att ta sig fram och att man sitter på sadeln men det är inte troligt att jag medvetet tänker på detta. Filosofer har länge diskuterat i vilken utsträckning den praktiska kunskapen kan reduceras till teoretisk kunskap av det slaget. Frågan är inte avgjord men den som försökt lära någon att cykla genom att berätta hur man gör på telefon (jag försökte det med en vän som lånat min cykel) inser genast att det inte är särskilt troligt att den praktiska kunskapen enbart är en form av implicit teoretisk kunskap.

När det gäller den praktiska kunskapen är det ganska lätt att förstå att den inte sitter i huvudet. Givetvis är det så att våra hjärnor behövs för att vi ska kunna utföra dessa saker, cykla eller spela tennis, men mest naturligt vore det att säga att förmågan sitter i hela kroppen. Det är mindre uppenbart att inte heller den teoretiska kunskapen sitter i huvudet. Den teoretiska kunskapen har ju med våra *tankar* att göra och de sitter väl i huvudet? Svaret är att en viktig komponent i det som är kunskap sitter i huvudet, men inte kunskapen själv.

Vilken är denna komponent? Som vi noterat tidigare finns det en väldig massa fakta i världen och det är först när vi funderar över hur världen är som vi kan få kunskap om dessa fakta. Men det räcker

3) I den teoretiska kunskapen ingår även matematisk kunskap, som att $2+2$ är 4 , och inte bara kunskap om yttervärlden.

inte att fundera. Jag kanske gillar att spekulera över om det finns liv på andra planeter. Efter att ha läst om upptäckten av Trappist-1, en mindre stjärna 40 ljusår bort som är omgiven av sju planeter i jordens storlek, tänker jag tanken att det finns liv på dessa planeter. Men för att ha kunskap räcker det inte med att tänka tanken – jag måste också *tro* att det finns liv på dessa planeter, ha en *övertygelse* i frågan. Det är en viktig skillnad på att enbart tänka en tanke (eller fantisera något) och att ha en övertygelse. Om du berättar för mig att det finns en elefant i vardagsrummet så kan jag inte låta bli att tänka tanken att det finns en elefant i vardagsrummet, men jag kommer knappast att tro på det du sagt.

Vad innebär det då att tro något? Filosofer brukar prata om *försanthållanden*. Jag tror att det finns liv på planeten om jag håller det för sant. Jag tror att det finns öl i kylskåpet om jag håller det för sant. Varför är det viktigt att skilja på tankar (funderingar, fantasier, spekulationer) och försanthållanden? Därför att försanthållanden är en typ av psykologiska tillstånd som spelar en helt annan roll i vår psykologi än rena tankar eller fantasier. Framför allt är försanthållanden avgörande när det gäller handlingar. Om jag bara fantiserar att det finns öl i kylskåpet kommer jag inte att gå till kylskåpet för att hämta en öl. Eller för att ta ett mer påtagligt exempel: När jag står vid övergångsstället och väntar på att gå över gatan så går jag inte över innan jag faktiskt tror att det är fritt fram.

Det finns dock vissa problem med terminologin här. På engelska talar man om "belief" men på svenska finns det egentligen ingen term som fungerar riktigt lika bra. "Övertygelse" är lite högrävar och passar inte så bra vad gäller vardagsuppfattningar; "det är min övertygelse att det finns öl i kylskåpet" låter en smula konstigt. Det antyder också något starkare än ett vanligt försanthållande – att man är helt säker. En annan term är "åsikt". På sätt och vis skulle det vara en naturlig översättning av "belief" men det finns ett problem: Det har blivit vanligt att använda "åsikt" för det rena tyckandet, för något som är skilt just från vad vi vet, från fakta, och då blir det knepigt att säga att åsikter är en del av

kunskapen. ”Tro” är en ännu mer problematisk term eftersom den ofta används i religiösa sammanhang och då gärna i motsats till vetande. Det man då avser är något som på engelska brukar kallas ”faith”, ungefär *tilltro*, och detta är något som snarare rör våra känslor än vår kognition. På svenska markerar vi ibland detta med att prata om att vi tror *på* något, till exempel på ett evigt liv eller på Gud. När jag pratar om tro kommer jag emellertid bara att mena *kognitiv* tro, försanthållanden. I den bemärkelsen finns ingen motsättning mellan tro och vetande, tvärtom: Jag kan inte veta något som jag inte tror.

Jag har valt att trots allt använda *övertygelse* för engelskans ”belief”, dvs. för det psykologiska tillstånd vi befinner oss i när vi håller något för sant; det psykologiska tillstånd som krävs för att vi ska ha kunskap. Ibland talar jag också om *uppfattningar* och *omdömen*, för att variera terminologin något, men mestadels kommer jag att hålla mig till *övertygelser*. Det är då viktigt att minnas att man kan ha en övertygelse (hålla något för sant) utan att vara fullständigt säker.

Att kunskap kräver tro eller övertygelse har en del intressanta konsekvenser. För att ha kunskap om att klimatet håller på att förändras, till exempel, så räcker det inte att jag läser en text om klimatförändringar. Om jag inte också *tror* det som står i texten, om jag inte accepterar textens innehåll som sant, har jag inte fått kunskap i frågan. Det betyder att kunskapsförmedling inte bara handlar om att sprida information – man måste också få folk att tro det som påstås. Detta förklarar även varför det är så viktigt att förmedla just *kunskap*. Eftersom övertygelser spelar en särskild roll för mänskliga handlingar räcker det inte med att informera en annan människa om hur saker och ting är. Om hon inte tar till sig det vi säger, om hon inte blir övertygad, kommer det inte att förändra hennes handlingsmönster. Den som inte tror att rökning orsakar cancer kommer inte vara motiverad att ändra sitt beteende.